

PŘEHLED ČESKÝCH HLÁSKOVÝCH ZMĚN

Změna	Podmínky	Století	Je v nářečích	Příklad
Samohlásky				
a-ě	mezi měkkými	12.	Č, na Moravě postupně ubývá, není v L, M	Jan — Jěne duša — duše ležati — ležeti
u-i	po měkké	14.	Č, na Moravě málo	lud — lid kryju — kryji
o-ě	po měkké	14.	zanikla	Jediné zbytky: mořím, koním
ě-e	všude mimo po retnicích	14.	všech	cěna — cena, ale pěna
ó-uo-ů	nezávislá	14.—16.	všech	kóň — kuoň — kůň
ú-au-ou	nezávislá	14.—16.	Č, H (tu -ó)	súd — soud (sód)
ý-ej	nezávislá	14.—16.	Č, H (tu -é)	mlýn — mlejn (mlén)
ie-í	nezávislá	15.—16.	všech	viera — víra
é-í	nezávislá	15.—16.	Č, část. H	mléko — mlíko
y-i	nezávislá	15.	Č, H	
aj-ej	téžeslabičné	14.—16.	Č, H (tu -é)	daj — dej (dé)
Souhlásky				
f-ř		13.	všech	
g-h		13.	všech	
splývání l		15.	Č, H	
zánik měkk.				nehoří —
párovosti		14.	Č, H, M	nehoří
šš-št		14.—15.	Č	
čř-tř (stř)		13.	všech	

Poznámka. Změna zadní samohlásky v přední se jmenuje přehláska, změna *ie-í, é-í* úžení. Změna jednoduché samohlásky v dvojhlásku je diftongizace, změna opačná monoftongizace.

POUČENÍ O TVAROSLOVÍ STARÉ ČEŠTINY

Při porozumění tvarům staré češtiny působí dnešnímu čtenáři potíž dvě věci. Především to je jiná podoba tvarů způsobená tím, že je v nich zachován starší hláskový stav. Na př. staročeské tvary *vedú, tebiú, hlavú* liší se od dnešních tvarů *vedou, tebou, hlavou* jen tím, že v nich není provedena změna *ú* v *ou*. Tvar *v česě* je správný 6. p. jedn. č. s náležitou přehláskou *a* v *ě*, v němž se pak koncové *ě* změnilo v *e* (klesáním jotace) a v kmeni byla dodatečně zrušena přehláska vyrovnáním s jinými tvary, kde pro ni nebyly podmínky (*času, časem, časy*). Tvar *paňú* (7. p. jedn. č.) se změnil v *paní* provedením přehlásky *ú* v *í*.

Základní znalost vývoje hláskové soustavy češtiny (k jejímu poznání mají přispět i předchozí výklady) odstraňuje však největší část těchto potíží.

Další potíže, hlubší, působí však to, že některé tvary zanikly nebo byly nahrazeny jinými, a tak se pozdější době staly nesrozumitelnými. Zákonitost těchto změn je daleko složitější než zákonitost hláskoslovného vývoje. Protože od všech čtenářů našeho literárního dědictví nelze vždy požadovat podrobné znalosti historické mluvnice, upozornujeme na hlavní obecné znaky staročeského tvarosloví. Jde o takové případy, které se v ukázkách často opakují; na ojedinělé jevy se upozorňuje na příslušném místě ve vysvětlivkách jazykových.

1. V skloňování i časování měla stará čeština vedle jednotného a množného čísla také zvláštní tvary čísla dvojného (duálu). U jmen se jich užívalo, jestliže jména označovala předměty vyskytující se v páru, jako na př. tělesné údy a orgány (*koleně, noze, rameni, oči, uši* a pod.), anebo jestliže se mluvilo o dvojicích (*synoma zemi rozdělí*, t. j. svým dvěma synům); v druhém případě bývá nejčastěji jméno s číslovkou *dva* nebo *oba*.

Dvojně číslo mělo v skloňování pro všechny pády tři základní tvary:

- muž. 1. a 4. p. *dva dobrá chlapy, oráčě, syny, hosti, lokty*;
 2. a 6. p. *dvú dobrú chlapú, oráčú a oráčí* (přehlas.), *synú, hostú a hostí* (přehlas.), *loktú*;
 3. a 7. p. *dvěma dobrýma chlapoma, oráčoma, synoma, hostma, loktoma*;
 žen. 1. a 4. p. *dvě dobřiej n. dobřie n. dobřej rybě, duši, paní, kosti, mateři*;
 2. a 6. p. *dvú dobříu rybú, duší a duši* (přehlas.), *paňú a paní* (přehlas.), *kostú a kostí* (přehlas.), *mateřú a mateři* (přehlas.);
 3. a 7. p. *dvěma dobrýma rybama, dyšěma, paniema, kostma, mateřma*;

- stř. 1. a 4. p. *dvě dobřej n. dobře n. dobrěj městě, moři, znamení, rameni, kuřětě;*
 2. a 6. p. *dvů dobrú městú, mořú n. moří (přehlas.), znamení a znamení (přehlas.), ramení, kuřatú;*
 3. a 6. p. *dvěma dobrýma městoma, mořema, znameníma, ramenoma, kuřatma.*

Dvojné číslo bylo už ve 14. století ojediněle nahrazováno množným, od konce 15. století nastal jeho značný úpadek, takže zůstaly v jazyce jen ojedinělé zbytky (*ruce, rukou, oči, uši, oba, dva, obou...*).

V časování měla stará čeština v dvojném čísle koncovky v 1. os. *-vě n. -va*, v 2. a 3. os. stejnou koncovku *-ta*. Dvojné číslo mělo v přítomném času tyto tvary:

1. os. <i>vedevě n. vedeva,</i>	<i>prosvě n. prosva,</i>	<i>kupujevě n. kupujeva,</i>
2. os. <i>vedeta,</i>	<i>prosita,</i>	<i>kupujeta,</i>
3. os. <i>vedeta,</i>	<i>prosita,</i>	<i>kupujeta.</i>

Podobně v aoristu:

1. os. <i>vedově n. vedova,</i>	<i>vedechově n. vedechova,</i>
2. os. <i>vedesta,</i>	
3. os. <i>vedesta</i>	

a v imperfektu:

1. os. <i>vediechově n. vediechova,</i>
2. os. <i>vediešta,</i>
3. os. <i>vediešta.</i>

V rozkazovacím způsobu mělo dvojné číslo tvary:

1. os. <i>prosvě n. prosva,</i>	<i>vedevě n. vedva,</i>	<i>kupujevě n. kupujeva,</i>
2. os. <i>prosta,</i>	<i>vedta,</i>	<i>kupujta.</i>

Tak jako zanikaly tvary dvojného čísla u skloňovaných jmen, tak také zanikaly u sloves.

Skloňování

2. V skloňování je třeba upozornit na to, že stará čeština měla daleko více typů (vzorů) než má čeština dnešní. Jednotlivé typy sklonění však nemusily být vázány na gramatický rod jmen. Stejně jako slovo *žena* se skloňovalo slovo *vládkyka* (3. p. jedn. č. *vládkyč* jako *ženě*, později *vládkovi* podle *chlapovi*). Daleko rozvinutější než dnes bylo skloňování souhláskových kmenů (*kámen, kamene, kameni; rámě, ramene, rameni; nebe* množ. č. *nebesa, nebes, nebesóm; kuřě, kuřěte, kuřěti; loket, lokte, lokti; máti, mateře, mateři; dci, dceře, dceři*). Už v staré češtině však docházelo k většímu a většímu rozpadu těchto typů skloňování a převážná část slov přecházela k skloňování kmenů samohláskových. Proto se čtenář setkává vedle sebe s tvary *kameni* i *kamenu* (v 3. p. jedn. č.), *máti* i *máteř* (v 1. p. jedn. č.), pak se skloňuje podle *dlaň*, *lokte* i *loktu* (2. p. jedn. č.) atd.

3. Podstatná jména mužského rodu v nejstarší době vývoje spisovného jazyka nerozlišovala životnost a neživotnost. V 4. p. jedn. č. měla všechna mužská podstatná jména stejný tvar, a to shodný s 1. pádem (*vidím chlap, muž*, stejně jako *vidím hrad*). Už v staré češtině se však záhy začalo užívat u životných jmen místo tvaru shodného s 1. pádem tvaru 2. pádu (*vidím chlapa, mužě*, pozd. *muže*) a tím se životná jména odlišila od neživotných. Jiný postup nastal v 1. p. množ. č. Tu původní tvary na *-i* (*chlapi, hradí, česi* – s přehláskou *a* v *ě* v kmeni) byly rozštěpeny: u životných jmen zůstaly tvary původní (*chlapi*); u neživotných byl do 1. pádu převzat tvar 4. pádu (*hrady, časy* – tu před *-y* v druhé slabice nemohlo dojít k přehláске).

4. Z tvarů přídavných jmen je dnešnímu čtenáři staročeských památek méně srozumitelný komparativ (2. stupeň). Staročeský komparativ měl pro mužský rod jednak příponu *-ěji* (*bohatěji, moudřejši, radějši*), jednak *-i*; toto *-i* měkčilo předchozí souhlásku: *chuzí* (k *chudý*), *lepi* (k *lepý*) a před ním se odepínaly některé přípony pozitivu: *těžší* (k *těžký*), *dalš* (k *daleký*), *blížši* (k *blízky*) a pod. Tvary žen. rodu měly příponu *-ši*. Střední rod měl tvary *bohatějše, chuzše* nebo *bohatějie, chuze*. Množ. č. příponu *-še*. Ty se připínaly na místo *-i* muž. rodu: *bohatějši, bohatějše, chuzši, chuzše, lepši, lepše, dalši, dalše, blížši (blížši) blížše (blížše)* a pod. Časem tu však nabyly převahy tvary podle skloňování přídavných jmen složených, známé z nové češtiny: *bohatějši, dalši*, po př. s kmenem připodobněným pozitivu (1. stupni) *chudši* m. *chuzši*.

Časování

V časování došlo v staré češtině k pronikavějším změnám než v skloňování.

5. Na prvním místě je třeba upozornit na starý tvar pro 1. os. jedn. č. přít. času některých sloves. Všechna slovesa mimo *jsem, viem, jsem, jímám, dám* (mimo bezpříznaková) měla původně příponu *-u*: *vedu, nesu, hřebu, peku, pnu, tru, kryju; mínu, tisknu; uměju, trp'u; prošu; dělaju, sázěju, vešu, беру, kuju, laju; kupuju* (koncové *-u* po měkké souhláске měnilo se přehláskou v *-i*: *kryji, uměji, trpi, proši* atd.). V průběhu 14. století pronikala od bezpříznakových sloves do 1. osoby přípona *-m*, a to v těchto typech: k tvarům *znáš, zná, děláš, dělá* dotvořilo se *znám, dělám*, k *umíš, umie* (staženo z *uměješ, uměje*) vytvořilo se *umiem* (pak úžením *umím*), k *sázíš, sázie* (staženo ze *sázěješ, sázěje*) vytvořilo se *sázíem*, k *prošiš, prosí* vytvořilo se *proším*. Po jistou dobu v 14. století v době přehlásky *u* v *i* objevují se trojí tvary vedle sebe (*uměju* n. přehlasované *uměji* n. *umiem* a pod.), ale novotvary (*umiem* a pod.) zvolna nabývají ke konci 14. století vrchu.

6. Pro 1. os. množ. č. měla stará čeština tři koncovky: *-m, -me* (obou se užívá dosud) a *-my*: *vedem, vedeme a vedemy*.

7. Rozkazovací způsob měl v staré češtině v 2. os. jedn. č. příponu *-i* všude mimo po *-j*. Bylo tedy *nesi, vedí, prosí, trpi*, ale *dělaj, sázěj* atd. U sloves *píti, bítí, kryti* a pod. byl původní tvar rozkazovacího způsobu stažen v *pi, bí, kry*.

8. Podstatně se v soustavě českých slovesných tvarů od dnešní češtiny odlišují jednoduché tvary pro vyjadřování minulého času, aoristu a imperfekta, jichž se užívalo vedle tvaru složeného (*nesl jsem*) s pův. významem perfekta. Aorist (*ved n. vedech* vedl jsem) vyjadřoval prostě děj minulý bez jakéhokoli zřetele k jinému ději minulému, děje v minulosti za sebou postupující. Imperfektum (*vediech*), tvořené zpravidla od sloves nedokonavých, vyjadřovalo minulý děj průvodní.

Tvary aoristu byly v staré češtině značně pestré, a to proto, že stará čeština ve svém slovanském základu měla tři nestejně produktivní typy tvoření aoristu (silný a dvojnásobný slabý), z nichž jeden (slabý) zvítězil, ale nevytlačil zbytky ostatních typů. Je třeba rozeznávat i v češtině aorist silný, nemající zvláštní kmenotvornou příponu nebo zvláštní aoristový znak a koncovkami jen nepatrně se lišící od přítomného času, a aorist slabý (dvojnásobného typu), mající aoristový znak *-ch-* nebo *-s-* a tím na první pohled patrný.

Tvary aoristu se tvořily od kmene minulého, t. j. od základu, který získáme, odtrhneme-li od přičestí minulého příponu *-l-*: *ved-(l)*, *nes-*, *hřeb-*, *pek-*, *tisk-*, *tře-* (staročes. *třě-*), *kry-*, *mínu-*, *rozumě-*, *trpě-*, *prosi-*, *vola-*, *sáze-* (staročes. *sázě-*), *tesa-*, *bra-*, *lá-*, *kupova-*.

Od kmene minulého zavřeného (končícího na souhlásku), tvořil se aorist silný:

jedn. č. *vede*, dvoj. č. *vedete*, množ.č. *vedou*,
vede, *vedete*, *vedou*,
vede, *vedete*, *vedou*.

Pozn.: Tvary 2. a 3. os. jedn. č. jsou u všech typů aoristu navzájem shodné. Také v imperfektu mají 2. a 3. os. jedn. č. stejnou podobu.

Podobně aor. *nes, nese ... nesu, pek, peče ... peku, tisk, tišče ... tisku* a pod.

Protože tento starobylý aorist má mnoho shod tvarových s přítomným časem, a tak se s ním mate, byl nahrazován mladším aoristen slabým (typu druhého):

jedn. č. *vedech*, dvoj. č. *vedechově*, množ. č. *vedechom*
vede, *vedesta*, *vedeste*,
vede, *vedesta*, *vedechu*.

Podobně *nesech, tišech* (tu podle infinitivu přítvořen také aorist *tisknuch*), *hřebech, pečech* a pod.

Od minulého kmene otevřeného (končícího na samohlásku) tvoří se jen aorist slabý prvního typu:

jedn. č. *bych, dach*, dvoj. č. *bychově, dachově*, množ. č. *bychom, dachom*,
by, da, *bysta, dasta*, *byste, daste*,
by, da, *bysta, dasta*, *bychu, dachu*.

Podobně *třech, mímuch* (analogické *tisknuch*), *rozuměch, trpěch, prosich, volach, sázěch, brach, lách, kupovach*.

V koncovkách *-ste, -sta* objevuje se často *-š-* místo *-s-* (*vedešta, vedešte*), a to míšením aoristových koncovek s koncovkami imperfekta.

Pro 2. a 3. os. jedn. č. existují jen tvary aoristu silného (*vede, tišče, děla*).

Imperfektum má v staré češtině rovněž značně pestré tvary. Tvary imperfekta jsou tvořeny někde od stejného kmene minulého jako aorist, jinde od kmene přítomného, u některých sloves se tvoří tvary imperfekta od obou kmenů.

Základní typy (vzory) slovesné mají pravidlem v imperfektu tyto tvary:

jedn. č. *vediech*, dvoj. č. *vediechově*, množ. č. *vediechom*,
vedieše, *vediešta*, *vediešte*,
vedieše, *vediešta*, *vediechu*.

Podobně: *nesiech* ad., *hřebiech, pečiech, žniech, třiech, kryjiech, mímiech, tiskniech, umiech* nebo *umějiech, trpiech, prosiech, dělách* nebo *dělajiech, sáziech, tesách, brách* nebo *beřiech, lajiech, kupovách* atd.

Vedle přípon *-šta* a *-šte* objevují se také míšením s aoristem přípony *-sta* a *-ste*.

Tvary aoristu a imperfekta se koncem 14. století udržovaly už jen v psaném jazyce, mizely z řeči mluvené a vlivem mluvené řeči začaly ustupovat i v jazyce psaném. Byly nahrazovány opisnými tvary (t. zv. perfektem) složenými z minulého přičestí a z tvaru pomocného slovesa býti. Perfektem se v staré češtině původně označoval výsledek minulého děje: *napsal jsem* mám napsáno.

9. Tvary přechodníků měla stará čeština tytéž jako čeština nová, jen tvar mužského rodu jedn. č. *nesa, dělaje* (pův. *dělajě*) byl i pro rod střední. Přechodníkových vazeb se však užívalo daleko hojněji; byly samostatnější (byly připojovány souřadící spojkou *a* nebo *i*: *plete se v to a neuměje*, *plete se do toho nezraje to*, t. j. *aniž to zná*, ačkoli tomu nerozumí) a měly volnější vztah k větné stavbě — některých tvarů se záhy užívalo bez příslušné shody, podmět přechodníku se nemusil shodovat s podmětem věty (*vidiech ve sně dievku krev ločuce* „viděl jsem ve snu dívku lokající krev, jak loká krev“; tvar přechodníku *ločuce* nemá shody s tvarem *dievku*, podmět přechodníkové vazby „dívka“ je jiný než podmět věty „já“).